

a jakého charakteru se jedná. Elementárním způsobem takového odlišení pramenů/dat od odborné literatury může být například použití citační reference prostřednictvím poznámky pod čarou pro data a prameny (tj. způsob charakteristický pro historický výzkum) a používání spíše sociologické formy reference (referenční závorka s odkazovými údaji přímo ve vlastním textu) pro odbornou literaturu. Forma reference prostřednictvím poznámky pod čarou pro prameny/data umožňuje v prostoru poznámky pod čarou vytvářet distinktivní aparát pro referenci k různým kategoriím pramenů/dat.

Takový, či obdobně diferencovaný referenční aparát mohl v případě recenzované studie výrazně omezit poněkud zmatečnou práci s daty a prameny, která vede k tomu, že některé prameny/data a odborná literatura se dublovaly na seznamech ve více kategoriích. Za opravdu závažný problém lze v tomto případě považovat např. to, že text čtenářky Konopiské z *Literárních novin* z r. 1957 je zařazen mezi analyzované texty, tj. do jedné z kategorií pramenů/dat – „Novinové články a publicistika“, ale zároveň figuruje v seznamu obecné odborné literatury – jde tedy o míchání pramenného/datového materiálu dobové publicistiky s odbornou literaturou. Když odhlédneme od skutečnosti opakovaného výskytu a směřování textů odlišného charakteru v různých seznamech analyzovaných materiálů (např. na seznamu „Novinové články a publicistika“ a seznamu dobových „Odborných textů“) nebo dublování dobových odborných textů, které jsou kvalitativním souborem dat a jako takové jsou předmětem analýzy, v seznamu obecné „nedatové-nepramenné“ odborné literatury. Nabízí se zde „kacířská myšlenka“, zda něco, co je analyzováno jako historický pramen nebo jako kvalitativní sociologická data, může v jednom a tom samém výzkumu vystupovat zároveň jako odborná literatura pro tento výzkum.

Přes tyto různorodé prohřešky související převážně s tím, že jde zřejmě o prvot-

ní zkušenost autorky s realizací výzkumu zasahujícího do historické oblasti, se v českém sociálně-vědném kontextu jedná o novátorskou studii právě s ohledem na překračování oborových vymezení. Jde o analýzu zdánlivě monolitního a příliš nevariabilního, či jen v několika málo konkrétních krocích se měnícího jevu v době reálného socialismu, a ukázání na něm i z dnešního pohledu jen domněle zanedbatelnou sekvenci změn, která se ovšem reálně projevuje dodnes prostřednictvím stále působící path-dependency.

Marcel Tomášek

Petr Sak, Karolína Kolesárová: *Sociologie stáří a seniorů*

Praha, Grada 2012, 232 s.

Autoři publikace věnované problematice stáří jsou dobře známi svojí výzkumnou a publikační činností v oblasti sociologie mládeže. Proto může jejich současný již několikaletý zájem o nejstarší věkovou skupinu i překvapit. Bližší seznámení s recenzovanou publikací však ukáže kontinuitu s jejich dosavadní prací, a to jak v celkovém přístupu k analýze a prezentaci, tak v metodách šetření, ale i tematicky. Také zde totiž navazují na svá šetření a komparace hodnot a životního stylu různých věkových skupin, na které se zaměřovali ve svých dřívějších pracích.

V předložené práci můžeme ve vzájemné vazbě vysledovat klíčová témata, jimiž jsou charakteristiky jednotlivých životních etap a jejich srovnání, a to s důrazem na komparaci skupin mládeže a seniorů a na problémy sociální skupiny seniorů v současnosti. V neposlední řadě vystupuje velmi výrazně téma vymezení historicky zakotvených generací a charakteristiky generace nejstarší. V zájmu přehlednosti budeme postupovat podle tohoto schématu, i když struktura práce se řídí poněkud jinou logikou.

Kapitolu, která podobné publikace obvykle spíše uvádí, nalézáme v knize až jako v pořadí třetí. Autoři se v ní zabývají dnes často diskutovanými příčinami a pravděpodobnými společenskými důsledky demografického vývoje, v němž klíčovým faktorem je pokles porodnosti a stárnutí populace. Až na menší nepřesnosti (počátek trendu poklesu porodnosti, vymezení pojmu „naděje dožití“) je kapitola solidním zamyšlením nad těmito příčinami. Podnětná je část věnovaná problému důchodů, která může být výraznou inspirací v diskusích nad cestami řešení proměn důchodového systému. Ani v dalších pasážích publikace se ale nedozvídáme, jaký je vývoj důchodů a jejich vnitřní diferenciací v populaci seniorů (což by v mnohém posílilo některé argumenty autorů).

V úvodních částech se publikace zaměřuje na problematiku stáří a stárnutí jako životních etap a na pojmání stáří optikou sociologie životních etap – tedy dětství, mládí a stáří (sociologie dospělosti zřejmě zatím na své badatele čeká, v psychologii se takové pokusy již objevují) – a to s důrazem na jejich specifika a odlišnosti sociability v současné etapě pozdní moderny. Zajímavá v tomto kontextu je reflexe stáří a atributů, které s nimi česká společnost obvykle spojuje (moudrost, věk „počátku“ stáří, asociace k pojmu „senior“, přínosy a negativní aspekty stáří, očekávání od této životní etapy apod.).

Další dvě kapitoly věnované problému historických generací prozatím přeskočíme (budeme se jim komplexněji věnovat později) a zaměříme se na kapitoly věnované životnímu stylu a sociální situaci seniorů. Zde se autoři mohou podstatným způsobem opřít o vlastní výzkumnou práci a empirická data. Výraznou složkou životního stylu je trávení času – jeho rozsah, obsah i sociální kontext – a to nejen „volného času“ seniorů, kterému je věnována většina údajů. S rostoucím věkem dochází také k omezení „volného“ času rostoucí náročností „sebeobsluhy“, zvyšující se frek-

vencí nutných návštěv lékaře, ne vždy zcela dobrovolnou pomocí „mladým“ atd.

Autoři pak zajímavě popisují seniory reflektovanou frekvencí a povahou sociálních kontaktů s různými osobami (vyzdvihují i „sociální“ význam domácího zvířete), a dále různých aktivit volného času. Vedle obvykle sledovaných aktivit (sledování médií, četby, procházek, výletů, chataření a chalupaření, sportování, návštěv restaurací apod.) kladou i otázku po sexuálních aktivitách a spánku, tedy aktivitách, které mohou výrazně souviset s fyzickým stavem, který je však v té či oné míře vázán na věk. Je škoda, že tato zjištění nejsou srovnávána s poznatky lékařů, gerontologů a psychologů.

Je přínosné, že většina těchto aktivit je sledována ve srovnání s mladšími věkovými kategoriemi (přitom i seniorská kategorie je diferencována na dvě – do a od 71 let). Autoři explicitně vyzdvihují nutnost diferencovat ve skupině seniorů podle zdravotního stavu, vzdělání a ekonomické situace. Podle našeho názoru jsou senioři v mnoha ohledech diferencováni významně i z dalších hledisek (podle pohlaví, rodinného stavu, počtu dospělých dětí), to by však vyžadovalo hlubší a širší analýzu. K povaze vlastní diferenciací v životním stylu ale autoři data nepřinášejí. Tyto otázky by si přesto zasloužily rozvést i s přihlédnutím k poznatkům jiných výzkumů a statistik a odborných rozborů.

Logicky klíčovou kapitolou v životě seniorů se stávají proměňující se vztahy v rodině, kdy jsou to senioři, kteří ve velkém procentu přebírají jednak naplno role prarodičů (kdy je stále ještě tradičně nejvýznamnější úloha babiček), jednak se, s postupujícím věkem, stávají stále více těmi, kdo sami „vyžadují“ péči a pozornost svých potomků a příslušných institucí (jak říkal J. Alan, stávají se „problémem pro druhé“). Autoři tu upozorňují na výrazné změny, ke kterým dochází snižováním počtu dětí, faktem ekonomické aktivity a růstem vzdělanosti a profesních aspirací žen,

poklesem podílu vícegeneračních domácností, sekularizací, růstem vybavenosti domácností, konzumerismu atd. Dlužno ale říci, že hlouběji a na empirických datech tyto otázky rozebrány nejsou. Tady musíme spíše odkázat na jiné odborné prameny.

Autoři v souladu se svým dlouholetým zájmem věnují mnoho pozornosti disponování moderními médii (včetně mobilního telefonu) a ukazují zde jednak na vznik a v čase rostoucí podíl jeho užívání, jednak na jeho úlohu v životě seniorů, v jejich osobních sociálních vztazích a v kontaktech se světem. V samostatných kapitolách pak rozvíjejí a dokumentují hypotézu o mladší kohortě seniorů jako o nositeli rozhraní mezi „gramotnou“ (knižní) kulturou a kyberkulturou. Lze předpokládat, že tato data a úvahy mohou být inspirací k dalším šetřením a jedním z podkladů pro teoretické diskuze.

Klíčovým problémem otevřeným diskuzím je také otázka pracovní aktivity a zaměstnanosti seniorů a jejich sociálně ekonomické situace. I tady se autoři logicky vrací k problematice důchodového systému, kdy se mimo jiné předpokládá prodloužení délky ekonomické aktivity odsouváním věku odchodu do důchodu. Na jedné straně s technologickým rozvojem klesá podíl prací fyzicky náročných (pro mnohé dělnické kategorie tak může být tento tlak na prodlužování ekonomické aktivity problém), čímž se otevírá prostor pro odsouvání penzijního věku výkonem prací fyzicky méně náročných, na druhé straně však tentýž technologický progres (a hospodářská krize) snižují nabídku pracovních příležitostí, a to právě pro osoby vyššího věku, včetně těch, kteří důchodového věku ještě zdaleka nedosáhli. V uvedené situaci se tak objevují projevy ageismu jak ze strany některých částí ekonomicky aktivní populace, tak ze strany potenciálních zaměstnavatelů a částí politických reprezentací.

Autoři pak správně poukazují na to, že zde se seniorská kategorie silně diferencuje i podle toho, jak přistupuje k pokračování

ekonomické aktivity a jaké má šance ji vykonávat. Dobře jsou zde zpracovány pohledy na pracovní charakteristiky věkových kategorií, a to jak ve veřejném mínění, tak v pohledu odborníků – personalistů.

Na tuto otázku přirozeně navazuje problém ekonomické situace seniorů. Autoři zde dokladují, že současná generace seniorů je charakterizována historicky nejlepší ekonomickou úrovní. Ovšem platí to s poukazem na existenci velké diferenciace této skupiny a na vysoký podíl velmi chudých mezi nimi. Tuto stránku by však bylo užitečné dále rozvést a doložit na faktech výzkumů i statistických dat. Výraznou diskutovanou hypotézou na více místech publikace je tvrzení, že současní senioři se mají lépe, než se budou mít následující generace seniorů. Na několika místech pak tuto hypotézu autoři dokladují rozborů změn důchodového systému, zdravotnictví a bytové politiky.

V jakýchkoliv rozbořech situace seniorů a jejich aktivit nelze pominout / opomenout zásadní aspekt, kterým je zdravotní stav této části populace. Autoři zde vycházejí s širšího vymezení zdraví Světové zdravotnické organizace (WHO), ukazují na zdravotní situaci v reflexi seniorů samých a pozornost věnují i významnému psychickému a sociálnímu problému, a to depresi a osamocení. Na více místech pak připomínají rizika proměn zdravotnického a pojišťovacího systému právě pro nejpočetnější a nejvážnější skupinu „klientů“ zdravotnictví. I zde by tvrzení autorů mohly upřesnit, korigovat, případně podpořit údaje statistik a odborných analýz z oblasti organizace a řízení zdravotnictví.

Již ve svých dřívějších pracích se autoři zajímali o problémy hodnot, světonázorů a spirituality. I v této publikaci alespoň stručně komparují situaci mezi seniory a ostatními věkovými skupinami. Další analýzy religiozity jistě ukáží, nakolik jde o problém odlišnosti historických generací a nakolik třeba sám proces stárnutí (a s ním

spojeného bilancování, blížící se smrti, „osamělosti“ umírajících) posiluje religiozitu u nejstarší skupiny populace.

Poslední kapitola ukazuje problémy a místo seniorů ve společnosti optikou veřejného mínění i institucí. Znovu přitom poukazuje na rostoucí projevy a hrozbu ageismu, který se projevuje v názorech, postojích i v jednání mladých (ale i seniorů), ekonomicky aktivních ve vztahu k pracujícím seniorům, zaměstnavatelů ke starším pracovníkům, politiků a médií k důchodcům a k důchodové reformě (záměrné či nezáměrné akcentování otázky „kdo koho živí“ apod.).

K nejzajímavějším a centrálním tématům patří problém generací. V práci je těžiště analýzy a výkladu soustředěno na nejstarší segment generací seniorů, tedy na ty skupiny, které byly formovány historickými událostmi spjatými s první republikou, „Mnichovem“, protektorátem, poválečným entuziasmem, únorovým převratem a následnými padesátými lety, příchodem, průběhem a krachem nadějí 60. let (zejména toto období je v práci podrobně a se zaujetím rozebráno jako jeden z vrcholů a nepřehlédnutelně dominantní rys ve vývoji starších generací), normalizací, otevřením nových perspektiv rokem 1989, a následně vývojem let devadesátých až po současnost. Výpověď práce se tedy týká především této nejstarší skupiny. Do seniorského věku však zřetelně vstoupily i ty skupiny mladších seniorů, jejichž generační formování v období mládí a dalších etap sociálního zrání probíhalo již v měnících se historických podmínkách a situacích, pro něž např. první republika, protektorát a období krátce po válce byly spíše jen zprostředkovanou historickou pamětí jejich rodičů (či nesli důsledky osudu svých rodičů). Čtenář tak ve výkladu postrádá větší vnitřní diferenciaci těchto segmentů seniorských generací. Inspiraci pro ni nalezneme třeba v již starší kolektivní publikaci *Průvodce krajinou priorit pro Českou republiku* (Praha: Gutenberg 2002).

Recenzovaná kniha věnuje pozornost nejaktivnějším skupinám (což je bezesporu možná a nosná volba), stranou zůstává situace prožívání a generačního formování širších a diferencovaných společenských vrstev (v různých obdobích zřetelně rozdílná situace dělnictva, nižších středních vrstev, ale i žen a mužů, skupin s různým vzděláním ad.). Otázka prožívání historických okolností je sice zmíněna, bylo by však přeci jen zajímavé ptát se dále také na místo, které různé skupiny zaujímaly ve společenských a politických střetech (opět diferencované pro různá historická období) mezi těmi, kdo povahu společenských procesů zásadním způsobem usměrňovali, těmi, kdo byli na druhé straně „barikády“, a těmi, kteří se většinou pohybovali mezi těmito polohami.

Platí, že i přes společně sdílené historické události a společenské situace bude generační obraz v generační paměti výrazně diferencován, i když během dalších životních situací (a na mnohé vlivy v tomto směru autoři upozorňují) se tyto difference mohou prohlubovat či naopak stírat, modifikovat, deformovat. Klíčová je zde také otázka historické paměti, která s sebou nese i vážné metodologické problémy ve zkoumání minulosti, které tak dobře znají odborníci orientovaní na orální historii.

Autoři věnují velkou pozornost teoretickému zakotvení svého tématu, které orientuje jejich výzkumnou práci a její metodologii, a následně i interpretaci dat a výklad problematiky. Opírají se především o teorii pole, kterou P. Sak využíval již ve svých starších pracích, ale rozvíjejí také výkladovou teorii „mezigeneračního vlákna“, která se pokouší podchytit rodové mezigenerační návaznosti (prarodiče, rodiče, současní respondenti). V tomto smyslu plní tyto teorie svůj účel pro organizaci šetření, interpretaci dat a výklad problému.

Podobně jako ve svých dřívějších knižních publikacích se i zde autoři opírají především o vlastní empirická šetření orientovaná na výpovědi respondentů o situaci,

názorech, míněních a postojích. Jen v omezené míře se však ve vlastním textu a interpretacích opírají o jiné zdroje a literaturu. V tom mohou tkvět určitá úskalí. Větší komparace (případně polemika) s jinými zdroji a širší využívání demografických, zdravotnických a ekonomických statistik a odborných (a to nejen sociologických) analýz by mnohá tvrzení podpořily, jiná zpochybnily, relativizovaly, některá upřesnily či korigovaly (např. práce důchodců, bydlení, důchody, zdravotní stav).

Ve výzkumné práci (v příloze autoři podávají základní charakteristiky svých šetření, která jsou hlavním podkladem publikace) pracují se standardními metodami, v práci prezentují základní tabulky, přehledné grafy, výsledky faktorových analýz, do složitějších statistických analýz se nepouštějí. Pro práci určenou širší veřejnosti je toto vybavení dostačující. Přesto však ne vždy jsou některé tabulky dostatečně přehledné nebo zcela přesvědčivé (např. někdy problematická formulace otázek, jistá míra vícevýznamovosti apod.), případně se jejich výklad může svou komplikovaností jevit v některých případech poněkud zmatečný. I přes tuto spornost v míře kvantifikace ale o hlavních problémech a trendech vypovídají.

Nesporně zajímavé je uvedení výpovědí tří osobností patřících k nejstarším skupinám seniorů, kteří zde zastupují přestavitele špiček státní byrokracie, kulturní a vědecké elity. Práce je uzavřena poetickým pohledem R. Křenkové na stáří již bezmocné a v očekávání příchodu smrti.

Práce je celkově stylisticky (až na některá místa) dobře zvládnuta, je čtivá, podává plastický a vysoce angažovaný obraz dané problematiky. I zde lze ale vytknout některé problémy. Zvláště s vědomím, že publikace je určena širší veřejnosti, lze autorům vytýkat, že některé teoretické pasáže a výklad dat, tabulek a grafů jsou psány nepříliš srozumitelně, na rozdíl od většiny čtivého textu publikace až krkolomně. Určité výhrady lze mít i ke strukturaci prá-

ce, některé věcné bloky se jeví roztříštěné a roztroušené po celé publikaci, čtenář se musí vracet a dohledávat fakta či souvislosti, některé teze a výklady se opakují.

Publikace vychází v době, v níž prožíváme nejen vážné ekonomické problémy, ale kdy také ve společnosti dochází k růstu ekonomických a sociálních obav (a to silně právě mezi seniory a v populaci blížící se důchodovému věku), k nárůstu deziluze z politiky a k prohlubování nepřehlédnutelné morální devastace. Kniha tedy pro vysoký stupeň své společensko-politické angažovanosti a své silně kritické zaměření jistě padne na úrodnou půdu. Je zřetelně ovlivněna i osobní zkušeností a místem autora ve vývoji generací (autor patří k „mladším seniorům“), které popisuje.

Práce je přes všechny zmíněné problémy přínosem v tom, že se s vysokou pravděpodobností může stát předmětem (někdy i kontroverzních) odborných, teoretických i metodologických polemik. Předkládá staronové i nové otázky (k nejzajímavějším patří problémy historických generací), přináší mnohé zajímavé poznatky, předkládá argumenty a vyvolá zřejmě i řadu protiargumentů v rámci veřejných debat a vystoupení.

Radomír Havlík

Konrad Paul Liessmann: *Univerzum věcí. K estetice každodennosti*

Praha, Academia 2012, 140 s.

Ačkoli v češtině bylo vydáno již více prací rakouského filosofa Konrada Paula Liessmanna, např. *O myšlení: úvod do filosofie* (Olomouc: Votobia 1994) či *Filosofie moderního umění* (Olomouc: Votobia 2000), mimořádného úspěchu zde dosáhl až svou knihou *Teorie nevzdělanosti* (Praha: Academia 2008), na jejímž základě byl také v roce 2010 pozván do ČR. Od vydání *Teorie nevzdělanosti* mají Liessmannova díla svůj „zvuk“ a jsou dále vydávána: v roce 2010 byl vydán